

УДК 314.747 (477.75)

**РЕЕМИГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 60 – 70-Х РР.
XIX СТ. НА КРИМСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ****RE-EMIGRATION POLICY OF THE RUSSIAN
EMPIRE 60 – 70'S OF THE XIX CENTURY ON
THE CRIMEAN PENINSULA****Іванова Л. Г.,**кандидат історичних наук, професор,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова (Україна, Київ)
e-mail: ludmylaivanova@ukr.net**Юрченко А. Б.,**студентка історичного факультету,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова (Україна, Київ)
e-mail: 16if.a.yurchenko@std.npu.edu.ua**Ivanova L. G.,**candidate of Historical Sciences,
Professor, National Pedagogical
M. P. Drahomanov University (Ukraine, Kiev)
e-mail: ludmylaivanova@ukr.net**Yurchenko A. B.,**student of the historical faculty,
National Pedagogical M. P. Drahomanov
University (Ukraine, Kiev)
e-mail: 16if.a.yurchenko@std.npu.edu.ua

Стаття присвячена аналізу імперської урядової політики щодо спроб повернення кримських татар з еміграції та протидії новим міграційним хвилям. Висвітлено причини, що передували цим процесам та результати таких дій.

Ключові слова: кримські татари, еміграційний процес, рееміграція, Російська імперія, економічне становище.

The article is devoted to the analysis of the imperial government policy regarding the attempts to return the Crimean Tatars from emigration and counteract the new waves of migration. Particular attention is reasons that preceded these processes and the results of such actions.

Keywords: Crimean Tatars, the emigration process, re-emigration, the Russian Empire, the economic situation.

Наприкінці XVIII ст. Російська імперія анексувала територію Криму і спрямувала вістря своєї політики проти кримських татар як помста за численні матеріальні витрати імперії в боротьбі за цю територію. Як наслідок – майже спустошена територія Криму через постійні міграції, які лише посилювались після чергових нововведень уряду. Та вже в другій половині XIX ст. через критичне становище Кримського півострову політика змінилась.

Досліджували процес еміграцій кримських татар низка істориків, зокрема: Бекірова Г. [2], Ганкевич В. [5], Гуліма О. [6], Дашкевич Я. [7], Бойко В. [8], Осинський В. [9], Сейдаметов Е. [10]. У їхніх працях знаходимо статистичні дані щодо кількості кримських татар, які покидали півострів. Про тогочасне становище на півострові ми дізнаємося зі свідчень очевидця Е. Тотлебена [11]. Т. Бикова [3; 4] описує політичне і соціально-економічне життя кримських татар, як наслідок імперської політики і як причини до еміграцій. На політиці рееміграції зосереджує свою увагу Алієв Р. [1]. Він детально описує її втілення в життя та вказує на неоднозначність дій імперії.

У 1854–1855 рр. півострів став головним театром воєнних дій Кримської війни. Вона виснажувала економіку Кримського півострова, а також допомагало імператору розв'язувати питання з кримськотатарським населенням. Навіть в умовах війни та скрутного економічного становища півострова, імперія продовжувала проводити свою політику національної дискримінації.

Восени 1854 року з'явився наказ військового міністра Російської імперії про депортацію кримських татар з посиленням на волю правителя: «Імператор наказав переселити від моря усіх прибережних жителів магометанського віросповідання у внутрішні губернії» [7]. Наказ був виконаний частково – на заваді став брак транспортних засобів. Утім, з багатого Південного узбережжя кримських татар виселили практично всіх.

У 1856 р. із Петербурга надійшов циркуляр із розпорядженням не перешкоджати ані явному, ані таємному переселенню кримських татар до Туреччини. Імператор розглядав виселення кримських татар «... як факт сприятливий, оскільки вони нездатні до землеробства, розвиток і вдосконалення якого в Криму дуже бажані» [11, с. 536–537].

Тяжке економічне становище також змушувало йти на відважний крок. Багато хто, не маючи клатки землі, обтяжені високими податками і орендною оплатою за користування поміщицької землею, від безвиході залишали рідну землю. Судячи з вислову: «якби у нас була своя земля, то не їхали б звідси до Туреччини, звідки багато хто повертається біднішими, ніж тут були», яке було переказано жителем села Киргиз-Козак Іларіоном Кастюком А. Богевському [10, с. 32] можна говорити про відчай кримських татар, які були виснажені від колонізаторської політики росіян, і, не знаючи як складеться їхнє життя у Туреччині, ставили на кін своє життя, лише б врятувати сім'ю. Це збільшило масштаби нової хвилі масової еміграції кримських татар. Лише впродовж чотирьох місяців емігрувало близько 100 тис. кримських татар [6, с. 78].

Такі різкі зміни на півострові загострили економічну кризу. Низка повітів була спус-

тошена, хоч звільнилась велика кількість земельних ділянок, через таку раптовість, ціна на землю впала до критично низького рівня – замість 20 руб. – 3 руб. за 1 дес. [3, с. 58].

Лише згодом Росія усвідомила свої політичні прорахунки. Кримська війна показала Росії, що її політичні методи застаріли, що країна в кризовому становищі і треба змінювати щось. Щодо Криму, то були очевидними недоліки і наслідки політики щодо місцевого населення, його витіснення, та й взагалі заохочення до еміграції.

Тоді російська влада почала стримувати цю і наступні хвилі міграції енергійними адміністративними заходами, зокрема, ускладненням процедури отримання паспортів кримським татарам, які бажали емігрувати [6, с. 78]. Закордонні паспорти давались насилу і за великі гроші, підвищився попит на їх продаж. Ціна паспортів була різна, так серед опитаних дослідником сучасником А. Богаєвським емігрантів, називаються цифри в 40, 75 рублів за паспорт. Бажання скоріше виїхати за кордон у пошуках більш щасливої долі призводило до того, що багато емігрантів продавали за будь-яку ціну своє майно задля отримання паспортів [10, с. 32]. Поряд з цим був виданий спеціальний указ, який забороняв йти більш ніж 1/10 жителів кожного населеного пункту [9, с. 76]. Але масова еміграція кримських татар тривала.

Влада переселяла росіян та українців. Власне, саме великих масштабів переселення селян набуло з 1858 р., коли в Крим прибуло 30 тис. російських і українських селян із центральних губерній та більше 20 тис. болгарських селян.

Також вдалися до запрошення іноземців: німців, болгар, греків. Кількість колоністів ніяк не відшкодувало число кримських татар, що виселилися. Так до 1867 р. У Перекопському повіті нараховувалося 2740 іммігрантів проти 41331 кримськотатарських емігрантів. Тому і була низька щільність населення [8, с. 28].

Політика заселення росіянами Кримського півострова не дала позитивних результатів, бо переселенці не знали, як виживати і працювати в таких умовах. Е. Марков детально описує ситуацію на півострові: «...Крим загинув після виселення кримськотатарського народу. Тільки вони переносили цю суху спеку степу, знаючи секрети як вилучити і провести воду, розводивши худобу і сади в таких місцях, де довго не може прожити ні німець, ні болгар» [8, с. 28-29].

У 1860 році, розслідуючи за дорученням уряду, обставини еміграції кримських татар до Криму прибув граф Едуард Тотлебен. Складена ним доповідна вперше була опублікувала лише в 1893 році. Відкидаючи всі звинувачення кримських татар у «зраді» під час Кримської війни, Тотлебен прийшов до висновку,

що негнатовна жадібність російських чиновників і землевласників стала причиною масової втечі кримців зі своєї землі. Але на відміну від багатьох сучасників, дослідник бачив у цьому справжню катастрофу для півострова.

Він писав: «Татари за своєю природою добрі, дуже чесні і завжди з їх страшною покірною підпорядковувалися всім вимогам і розпорядженням уряду... Користуючись тим, що татари в більшості своїй не знали російської мови і звикли вірити слову, їх часто змушували підписувати папери, справжнє значення яких татари дізнавалися лише згодом, іноді через багато років, коли законним шляхом вони позбавлялися своєї власності ... 30 років тому в Криму майже не було інших землевласників крім вільних татар, тоді як тепер велика частина землі в Криму належить поміщикам, а мешканці її татари майже перетворені у кріпаків» [11].

В кінці 1860-х років число кримців в діаспорі перевищили кількість тих, хто залишився на батьківщині. Для поліпшення загальної ситуації у Криму, Російська імперія запроваджує політику рееміграції. Вона була неоднозначною, оскільки, попри кризове становище розореного півострова, влада не хотіла щоб поверталися активні елементи, що чинили спротив насадженню російської влади з протурецьким спрямуванням. І тому, здебільшого, уряд Петербургу не сприяв поверненню та створював великі труднощі щодо повернення кримських татар у підданство Російської імперії. Для цього було опрацьовано низку законів та нормативних актів, які встановлював перелік умов і документів, за наявності яких, можна було повернутися на батьківщину [5, с. 57].

Туреччина, в свою чергу, не могла й уявити такої масової хвилі емігрантів. Тому почала просити про зупинення переселенців і була готова вислати всіх мігрантів додому. А. А. Сергеев наводить такі факти щодо становища новоприбулих кримських татар в Османську імперію: «Аб'як розмістивши емігрантські групи по різних областях, турецький уряд зняв із них свою подальшу опіку, не надаючи ніякої підтримки при облаштуванні, започаткуванні господарства Природно, що серед переселенців почалося сум'яття, голод і злидні. Багато хто почав висловлювати намір повернутися до Росії».

Тим часом, російська влада височайшим повелінням заборонила масове повернення на батьківщину кримських татар, які раніше виїхали, хоч і потребувала робочу силу. На думку А. А. Сергеева, «уряд... дуже обережно поставився до повернення в Росію татар і ногайців». При розгляді питання міграції в липні 1861 р. Комітет міністрів дійшов думки: «Повернення татар може бути до певної міри корисним, але його слід допускати з крайньою обережністю. Дійсно, татари, які повернулися, не тільки можуть сприяти ослабленню шкідливих на-

слідків їхнього виходу, особливо в тих місцевостях, де перебування їх багатьма визнається необхідним, але розповідями про свої невдачі охолоджають бажання до виселення татар, які ще залишаються у Криму. Проте дозвіл повертатися не слід видавати всім без розбору, адже цим можуть скористатися найбільш зубожілі та звиклі до бродяжництва татари й, таким чином, замість користі підуть нові труднощі» [1, с. 97].

Російське консульство в Туреччині отримало розпорядження видавати паспорти й дозволити повертатися до Криму «тільки тим татарам, які попередньо укладуть договори з кримськими землевласниками на користування їхніми землями». Аналогічні пропозиції надходили місцевим поміщикам від влади Таврійської губернії. У договорах прописувалися обов'язки тих, хто повертався: вони повинні були віддавати землевласникам половину свого врожаю, сплачуючи при цьому ще й за користування худобою та реманентом. Таким чином реемігранти зв'язували себе низкою зобов'язань і вразі якоїсь провини могли залишитися без майна. Слід зауважити, що рееміграція кримськотатарського населення початку 1860-х рр. до певної міри була вигідна вищим установам Таврійської губернії. Річ у тому, що кримські татари, які поверталися, і їхні розповіді серед одновітців про наслідки переселення відігравали важливу роль у формуванні відповідних настроїв серед решти мусульман півострова. Уже в 1861 р. кількість емігрантів із губернії скоротилася в понад 10 разів. Дехто з тих, хто вже отримав паспорти на виїзд у 1860 р., так і не наважилися ними скористатися, залишившись у Криму (при тому, що за рік ці документи вважалися недійсними й підлягали вилученню). Таким чином, рееміграція поряд з урядовою забороною видачі закордонних паспортів вплинула на тимчасове зупинення масового переселення корінних мешканців півострова.

За офіційними даними, які наводить Ю. Зінченко, у 1863 р. зовсім збезлюднили 784 кримськотатарські села і аули Таврійської губернії. Зокрема в Перекопському повіті з 320 селищ спорожніли 287. Очевидець писав: «Спочатку самотні мандрівники, потім сім'ї, нарешті села та громади потягнулися до Туреччини, розпродаючи своє майно, кидаючи у степу й топлячи в морі те, що не знаходило свого покупця. Еміграція зростала не щодня, а щогодини. Дедалі більше втрачав Крим мешканців. До серпня (1860 р.) спорожніла більша частина Сімферопольського та Феодосійського повітів: залишилися тільки підсудні й узагалі ті, хто був причетним до справ» [4, с. 38].

Вже невдовзі у 1873-1877 рр. відбувається наступна еміграційна хвиля, що була пов'язана з введенням в країні загальної військової повинності, яка поширювалася і на кримських татар, звільнених раніше від примусових рекрутських наборів.

Причиною стало посилення тиску держави у релігійному питанні. Для управління мусульманським населенням півострова в 1871 р. було утворено Таврійське магометанське духовне зібрання. Воно мало виконувати державну перевірку богословської підготовки служителів віри, яких обирали місцеві мусульмани. Результати цієї перевірки відправляли до губернського управління, і лише після цього той, кого перевіряли, міг отримати дозвіл на служіння в мечеті. На півострові не будувалися нові мечеті, натомість зводилися нові православні церкви.

1 січня 1874 р. було видано наказ, згідно з яким кримські татари повинні були йти до армії. Тепер вони повинні були б їсти заборонену шари'атом конину і свинину, що заборонено Кораном; під час відбування військової повинності кримські татари позбавлені можливості виконувати свої релігійні обряди – не мали б змоги виконувати пости й молитися згідно з законами ісламу.

Невдовзі уряд почав чинити тиск на мусульманське духовництво. У 1876 р. міністр внутрішніх справ А. Тимашов остаточно заборонив видавати паспорти кримським татарам, котрі збиралися їхати на щорічний хадж до Мекки. Наказувалося відхиляти всі прохання щодо паспортів, «під яким би приводом їх не вимагали» [3, с. 62].

Водночас уряд Російської імперії розпочав наступний етап репресій щодо кримських татар. У місцевій пресі посилювалася агресивна пропаганда проти них, яка підтримувалася місцевим населенням. Підвищили розмір податку – кримські татари платили вже не 1/15 частину врожаю, а 1/10.

Багато кримських татар таємно покидали Батьківщину, навіть не намагаючись отримати паспорт, вирушаючи ночами за море на турецьких суднах з Євпаторії, Судака, Севастополя, Гурзуфа.

У 1876 році уряд зрозумів, що не в його інтересах знову посилювати економічні проблеми півострова і з метою запобігання еміграції, тому було створено при міністерстві внутрішніх справ Комісію з облаштування побуту кримських татар, яка мала виробити заходи, що сприяли б ослабленню еміграційних настроїв. Однак Комісія відхилила ті дії, які були здатні поліпшити умови соціально-економічного життя кримськотатарського народу, і обмежилася впровадженням заходів переважно адміністративного порядку. Зокрема, було запропоновано оголосити амністію тим емігрантам, які потім повернулися на батьківщину [8, с. 31].

Такі дії не втілили в життя очікувані результати – масового повернення кримських татар не відбулося, та навіть повністю не зупинили еміграційні процеси. Змогла зупинила еміграційний рух на цьому етапі тільки російсько-турецька війна 1877-1878 р.

Отже, масові міграційні потоки відбувалися як відповіді на нові утиски влади, що стосувалися ледь не всіх сфер життєдіяльності, тому протягом XIX ст. можна спостерігати ряд еміграційних хвиль місцевого етнічного населення. В пошуках нового життя, за умови масовості рухів, Османська імперія не мала змоги прийняти таку кількість емігрантів за час другої хвилі міграційного процесу, тому і здебільшого кримські татари ставали жebraками і злиднями з метою повернутися на батьківщину. Але попри на офіційну зміну політики через тяжку економічну ситуацію на Кримському півострові, Російська імперія хоч і запровадила політику рееміграції, але реально здійснювати не змогла. Пропускали назад в Російську імперію лише тих, кого можна ще використати і що в них забрали.

У даному напрямку можна досліджувати кількість кримських татар, що реемігрували та дані з інших країн, які вони покидали що повернутися додому.

Список використаних джерел

1. Алієв Р. Д. Рееміграція кримських татар у 1860-х рр. / Р. Д. Алієв // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.94–99.
2. Бекірова Г. «История любит повторяться». Крымские татары и эмиграция. / Г. Бекірова // Главком, 2015. URL: <https://glavcom.ua/columns/bekirova/129118-%C2%ABistorija-ljubit-povtorjatsja%C2%BB.-krymskie-tatary-i-emigratsija.html>
3. Бикова Т. Б. Кримські татари в імперській Росії: витіснення з Батьківщини // Український історичний журнал. №4. 2017. – С.47–67.
4. Бикова Т. Б. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. До 1917 р.). / Т. Б. Бикова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2003. – 6. – С.13–40.
5. Ганкевич В. Ю. Еміграційні процеси серед кримських татар кінця XVIII – початку XX ст. // Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти. Матеріали XIV Міжнародної історико-правової конференції. Сімферополь: ДіАйПі, 2005. – С.56–58.
6. Гуліма О. П. Кримський вектор російської військово-політичної експансії (XVII–XXI ст.): дис. ... канд. істор. наук: 20.02.22 / О. П. Гуліма // Національна академія Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Міністерства оборони України. – Львів, 2018.
7. Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок XX ст.). / Я. Дашкевич // — Учи неложними устами сказати правду... І. Історична есеїстика. – Київ, 2011. – С.610–625.
8. Бойко В. В. Эмиграционные движения крымских татар в Турцию в середине XIX – начале XX века: причины и влияние на социально-экономическое развитие Крыма. / В. В. Бойко // Симферополь: Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «История». Том 21 (60). – №1. 2008. – С.27-34.
9. Осинский В. В. Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР

/ В. В. Оболенский (Осинский) //; Центр. стат. упр. СССР. - М.: ЦСУ Союза ССР, 1928. – 136 с.

10. Сейдаметов Э. Х. Эмиграция крымских татар в XIX – нач. XX вв. / Э. Х. Сейдаметов // Культура народов Причерноморья. — Симферополь: Таврический Национальный Университет, 2005. — Т.1, №68. — С.30—33.

11. Тотлебен Э. О выселении татар из Крыма в 1860 году: Записка генерал-адъютанта Э. И. Тотлебена. / СПб.: «Русская старина», 1893. – С.531–550. URL: <http://www.runivers.ru/upload/iblock/874/78.pdf>

References

1. Aliyev RD Re-emigration of Crimean Tatars in the 1860s / RD Aliyev // Ukrainian Historical Journal. - 2014. - №4. - P.94-99.
2. Bekirova G. "History loves to repeat." Crimean Tatars and emigration. / G. Bekirova // Glavkom, 2015. URL: <https://glavcom.ua/columns/bekirova/129118-%C2%ABistorija-ljubit-povtorjatsja%C2%BB.-krymskie-tatary-i-emigratsija.html>
3. Bykova TB Crimean Tatars in Imperial Russia: expulsion from the homeland // Ukrainian Historical Journal. №4. 2017. - P.47-67.
4. Bykova TB Political and socio-economic situation in the Crimea (from the middle of the eighteenth century. Until 1917). / TB Bykova // Problems of the history of Ukraine XIX - early XX centuries. - 2003. - 6. - P.13-40.
5. Hankevych VY Emigration processes among the Crimean Tatars of the late seventeenth - early twentieth century. // Migration processes in Ukraine and the world: historical and legal aspects. Proceedings of the XIV International Historical and Legal Conference. Simferopol: DPI, 2005. - P. 56-58.
6. Gulyma OP Crimean vector of Russian military-political expansion (XVII-XXI centuries): dis. ... Cand. histories. Sciences: 20.02.22 / OP Gulyma // National Academy of Land Forces named after Hetman Petro Sagaidachny of the Ministry of Defense of Ukraine. - Lviv, 2018.
7. Dashkevych J. Ukrainians in the Crimea (XV - early XX century.). / J. Dashkevich // — Learn to tell the truth with simple lips... І. Historical essays. - Kyiv, 2011. - P.610-625.
8. Boyko VV Emigration movements of the Crimean Tatars to Turkey in the middle of the XIX - the beginning of the XX century: the reasons and influence on social and economic development of the Crimea. / VV Boyko // Simferopol: Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. VI Vernadsky. History series. Volume 21 (60). - №1. 2008. - P.27-34.
9. Osinsky VV International and intercontinental migration in pre-war Russia and the USSR / VV Obolensky (Osinsky) //; Center. stat. uпр. USSR. - M.: CSB of the USSR, 1928. – 136 p.
10. Seydametov E. H. Emigration of the Crimean Tatars in the XIX - early. XX centuries / Э. Н. Сейдаметов // Culture of the peoples of the Black Sea region. - Simferopol: Tauride National University, 2005. - Vol.1, №68. - P.30—33.
11. Totleben E. On the eviction of the Tatars from the Crimea in 1860: A note from Adjutant General E. I. Totleben. / СПб.: «Русская старина», 1893. - С.531-550. URL: <http://www.runivers.ru/upload/iblock/874/78.pdf>.